

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2018
31

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018. Вип. 31. 308 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

В історичному блоці представлені наукові дослідження різних аспектів актуальних проблем історії, зокрема Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії, а також про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії розкривають проблеми історії української філології (явища староукраїнської мови XVI–XVIII ст., дослідження пам'яток) і діалектології (діалектної лексикографії).

Наукові публікації з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден, Михайло Рудницький) і відображають проблеми воєнного часу в сучасних текстах.

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2018. Vol. 31. 308 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute, which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

The historical block is represented by studies of current problems of history, such as the history of the West Ukrainian People's Republic, military history, as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies reveal issues in the history of Ukrainian language (phenomena in the Old Ukrainian language of the 16th-18th centuries, studies of monuments), and dialectology (dialectal lexicography).

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Yablonska-Uden, Mykhailo Rudnytskyi), and reflect the problems of wartime in contemporary texts.

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 4 від 11.12.2018 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристіна (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

Юрій ОСІНЧУК

кандидат філологічних наук

науковий співробітник відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

e-mail: osinchuk@gmail.com

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ БОЖИХ ОСІБ, СВЯТИХ І АНГЕЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ СЛОВНИКУ ЗА РЕДАКЦІЄЮ ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

На матеріалі різножанрових і різностильових українських писемних пам'яток, що увійшли до джерельної бази «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка, в діахронному аспекті досліджено релігійну лексику, зокрема лексико-семантичну групу слів, що виражають поняття «Божі Особи, святі, ангели».

Основну увагу звернено на етимологічний аналіз релігійних назв, який полягав насамперед у з'ясуванні їхнього семантичного етимона. Встановлено, що генетично слова досліджуваної лексико-семантичної групи не однорідні, оскільки до її складу входять різні за походженням лексеми, зокрема запозичення з грецької мови, церковнослов'янськими, полонізмами тощо. Окремі церковнослов'янські найменування виникали як семантичні кальки до грецьких слів.

Простежено вживання досліджуваної лексики у стійких і лексикалізованих словосполученнях. З'ясовано особливості функціонування релігійних найменувань у сучасній українській мові. Встановлено, що здебільш усі розглянуті слова збережено до сьогодні в українській літературній мові та церковно-богослужбовій практиці.

Ключові слова: історичний словник, писемна пам'ятка, семантика, словосполучення, церковнослов'янським.

Важливе значення для дослідження української лексики в діахронії мають історичні словники, які документують лексико-семантичне багатство мови, зокрема: «1) слова й значення, успадковані з мови, на ґрунті якої вона розвинулася; 2) слова та значення, що виникли внаслідок лексичної й семантичної деривації від успадкованих коренів та основ, семем; 3) прями лексичні запозичення й кальки»¹.

Уже понад півстоліття над укладанням історичних словників працюють мовознавці-лексикографи відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). На жаль, з низки причин сьогодні

¹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1992. С 7.

маємо тільки один закінчений історичний лексикон – «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за редакцією Лукії Гумецької [СУМ¹⁴⁻¹⁵]. Із 70-х років ХХ ст. у відділі активно працюють над укладанням «Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.», опубліковано якого 17 випусків (**А–МОАВИТАНКА**).

Зауважу, що концепцію історичного словника в Україні започаткув «Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка, який з різних об'єктивних та суб'єктивних причин надруковано тільки до слова **ЖЯЛУВАТИ**. Крім цього, у відділі української мови зберігається важлива духовна й наукова спадщина українського народу – картотека «Історичного словника українського язика», яка «в до- і післявоєнні роки складалася в Інституті мовознавства АН УРСР» [ПЗСУМ¹⁴⁻¹⁵: 2]. Відзначаю, що цьогоріч виповнюється 100 років від початку створення Постійної комісії історичного словника при Українській академії наук, яку очолив Є. Тимченко².

«Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка фіксує різніманітні лексико-семантичні групи релігійної лексики. На сьогодні вже опрацьовано окремі фрагменти. Проте багато груп релігійної лексики в аспекті діахронії зовсім не досліджено. Питання функціонування релігійної лексики, що виражає поняття «Божі Особи, святі, ангели» також вважаємо таким, яке може бути вивчене на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка та його картотеки.

За роки української незалежності опрацьовано окремі лексико-семантичні групи релігійної лексики в діахронному та синхронному аспектах: назви церковних чинів та посад³, богослужбових предметів⁴, культових споруд⁵, богослужбово-обрядова лексика⁶, церковно-релігійні терміни-синоніми⁷, назви піснеспівів⁸ тощо. Назви, пов'язані з Божими Особами, святими, ангелами, спорадично розглянуто в дослідженнях Петра Мацькова⁹ й Олександра Мирончука¹⁰. Однак детального

² Кровицька О. В. Українська лексикографія: теорія і практика: монографія. Львів, 2005. С. 27.

³ Бібла С. В. Склад, структура й шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 1997. 215 с.

⁴ Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2001. 20 с.

⁵ Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 202 с.

⁶ Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики: монографія / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 176 с.

⁷ Ворона І. І. Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2014. 20 с.

⁸ Пишна Н. І. Назви піснеспівів в українській мові: синхронно-діахронний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2016. 18 с.

⁹ Мацьків П. Концептосфера Бог в українському мовному просторі: монографія / відп. ред. С. Я. Ярмоленко. Дрогобич: Коло, 2007. 332 с.

¹⁰ Мирончук О. Я. Назви чинів святості в історії релігійного стилю української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2014. 250 с.

вивчення групи слів, що вказують на Божі Особи, святих та ангелів, на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка в сучасному мовознавстві немає.

Об'єкт дослідження – назви, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами. Мета – проаналізувати функціонування та вживання релігійних слів, що виражають поняття «Божі Особи, святи, ангели» в «Історичному словнику українського язика» за редакцією Є. Тимченка. Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: виявити назви, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами та похідних від них утворень у різножанрових пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.; встановити походження цих назв; зафіксувати лексичні словосполучення, до складу яких входять досліджувані слова; з'ясувати долю аналізованих лексем у сучасній українській літературній мові та церковній практиці. Основні методи – порівняльно-історичний та описовий.

Одержані результати можуть бути використані для написання синтетичних праць з історії церковної лексики, для укладання різних типів словників, зокрема термінологічного, церковно-релігійного, історичного словника української мови.

Цінність цього лексикону для мовознавчих робіт у тому, насамперед, що його джерельна база охоплює період від XIV до XVIII ст. зокрема. Різноманітні писемні пам'ятки, серед яких *акти* (Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699, Акты по історії землевладѣнія въ Малороссіи, Акты, относящіеся къ історіи Западной Россіи, Акты Нѣжинскаго магистрата 1657–1674 та ін.), *судові документи* (Книга декретовая суда консисторского митрополитского Кіевскаго 1693 г.), *заповіти, грамоти* (Грамоты великихъ князей литовскихъ съ 1390 по 1569 гг., Грамота Кіевскаго Митрополита Мисаила къ папѣ Сиксту IV 1476 г.), *літописи* (Лѣтопись Само-видца, Львовская лѣтопись, Хмельницкая лѣтопись), *твори конфесійної* (Тріодъ постная 1627 г., Тріодъ Цвѣтная 1631 р., Четія 1489 р.), *полемічної* (Антиризисъ или апологія противъ Христофора Филалета) та *художньої* (інтермедії, драми, панегірики, поезія) (Драма про Олексія чоловіка божого 1673–1674 рр., Інтермедія XVII–XVIII ст., Різдвяні вірші Памва Беринди, Вѣрши на Воскресеніе Христова 1719 р.) літератури, *епістолярна спадщина* (Листи Лебединського ігумена Філодея Контаровського 1765–1767 рр., Письма преосвященнаго Лазаря Барановича съ примѣчаніями) тощо, які увійшли до канону джерел цього словника, фіксують доволі повно різну релігійну лексику української мови XIV–XVIII ст., зокрема слова, пов'язані з Божими Особами, святими й ангелами.

Зауважу, що у статті проаналізовано релігійну лексику, не тільки ту, яка входить до реєстрової частини «Історичного словника українського язика», а й слова, засвідчені в його ілюстративному матеріалі, що дасть змогу не звужувати дослідження цієї лексики літерами А–Ж (до слова *жялувати*).

Матеріал, який демонструють різноманітні пам'ятки досліджуваного лексикону, дозволяє виділити різні тематичні групи релігійної лексики, назви: виконавців та учасників богослужіння (*архiepiscopъ* 35, *архiepрей* 35, *священникъ* 27, *попъ* 345, *презвитерь* 745); богослужбових предметів, їх різновидів і частин (*аиръ* 13, *антимись* 25, *псалтырь* 113, *стіхарь* 647, *чаша* 101); богослужінь (*вечерня* 227, *обедня* 97, *навечерня* 415, *Служба Божая* 7, *утреня* 708); обрядів, священнодій, їх різновидів та частин (*бермоване* 85, *кажєня* 54, *причастє* 135, *розгрєшенє* 135,

рукоположеніє 335); храму та його частин (амбонъ 21, бабинець 45, костель 91, рызниця 35, храмъ 112) тощо.

Чисельно в досліджуваному словнику наведена група слів, що вказують на Божі Особи, святих та ангелів. Лексеми, які входять до неї, представлені грецизмами, спільнослов'янськими назвами, церковнослов'янізмами, полонізмами тощо.

На позначення Бога в різножанрових писемних пам'ятках, зокрема в актах, релігійній, полемічній, художній літературі, літописах, хроніках тощо, вживається спільнослов'янське слово *Богъ* і його фонетичний варіант *Буг* (< *bogъ; споріднене з дінд. bhágha «наділяючий, податель, пан, владика») [ЕСУМ I: 219]: А хто иметь тоє закладывать або от цркви бжъея отдаливать и мьстити ему бгъ. 1377 *Ак.ЗР.** 1, 21 [ІСУЯ: 3]; Ино коли бы его богъ не даи воите с того свѣта сшедь ано на его дѣти сулимовъ има сполна спасти. 1412 *ЮРГр.* № 44 [Ibid.: 24]; Отець естъ Богъ ведле порядку первая персона Бозства безначальный. XVI ст. *Katex.* 55 [Ibid.: 73]; Верещите голоснѣ, подобно ваш буг спить. XVII ст. *Єв.Реш.* 337-6 [Ibid.: 113]; 3 Богомъ не з хлопцемъ жартувати. XVIII ст. *Клим.Вірші.* 21 [Ibid.: 113].

Треба зауважити, що лексема *Богъ* часто виступає як стрижневий компонент різних словосполучень: *Богъ Отець* 'перша особа святої Трійці) Бог Отець' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]; наприклад: Правда, котораа себе очесеъм людским арендуеът, от Бга Отца не может надѣатиса заплати. XVII ст. *Рад.Він.* 460 [ІСУЯ: 30]; *Господь Богъ* 'Господь Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Написаль господь богъ тайность безмѣръную. 1489 *Чет.* 40-6 [ІСУЯ: 73]; Пани Борколабовая... побожне, богобойне, зъ великимъ набоженствомъ принявши святые тайны, душу свою Господу Богу предала. 1594 *Кул.Мат.* I, 63 [Ibid.: 110]; Видѣль Двѣ аггла стоячого з мечем... и ростказал Гсдь Бгъ агглови мечъ сховати. XVII ст. *Крон.Боб.* 107 б [Ibid.: 7]; Котры(и) члкь... бабъ ворожокъ требуеът: – То(и) писани(и) стых ввес закон пречнищеуеът. Не велит бо Гсдь Бгъ бабам вѣровати. XVIII ст. *Клим.Вірші* 70 [Ibid.: 44]; *Пань Богъ* 'пан Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Маю въ Пану Богу надею, ижъ каждый баченя побожного и мудрого прудъший будетъ до веры. XVI ст. *Берест.соб.* 230 [ІСУЯ: 62]; *Христось Богъ* 'Христос Бог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 3]: Приступилисмо... до обѣрня... новаго старшого, котрый бы пасль стадо Христа Бога нашого, а намъ всѣмъ былъ, такъ въ церковной администрацыи, яко и въ монастырском строенію, предводителем. XVII ст. *Гол.П.М.* II, 495 (*Лист Вил.бр.* 1646) [ІСУЯ: 8]; *Предвѣчный Богъ*: Самъ Предвѣчный Бгъ Спитель нашъ Ис Хс апеллаціѣ до себѣ, ани до Бга Отца и Дха стога не оставилъ. XVII ст. *Тит.* 322 (П.Мог.) [ІСУЯ: 27] тощо. Названі номінаційні пари «загалом без змін закріпилися і в сучасному українському лексиконі»¹¹.

Слово *Богъ* фіксуємо у складі усталених висловів – звертань до Бога: *помагай (поможи) Богъ (Боже)* 'Боже помагай' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 4]; наприклад: Помагай Богъ, вшм... , албо вечер добрий. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* IX, 47 [ІСУЯ: 20]; 3 тоєй присяги моей... бже помози... Амѣнь. XVIII ст. *Вел.Сказ.* 217 [Ibid.: 21]; *хвала Богу* 'хвала Богу' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 4]; Хвала ж Бгу! Впоралисмо сѣно въ годину. XVII ст. *Разг.Паст.* 69 [ІСУЯ: 322]. Лексема *Богъ* як вставне слово входить до сполучень: *дай Боже, не дай Боже*; наприклад: В дорозѣ... дай Бже не блудити. XVIII ст. *Клим.*

* Скорочення цитованих джерел див.: [ІСУЯ: IX–XXIII].

¹¹ Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Львів, 2018. С. 230.

Вірші 20 [ІСУЯ: 103]; Не дай Бже, абыхъ о тыхъ (апостолах) што злого мовѣль. XVII ст. *Каз.* № 32, 16 [Ibid.: 4]. Окремі з названих сполучень вживають до сьогодні в українській літературній мові [СУМ I: 207]. У пам'ятках української мови слово *Богъ* «найчастіше вживалося у складі конструкцій кількох типів – вставних словосполучень / речень, вигуківих конструкцій та усталених виразів-кліше»¹².

Українські писемні пам'ятки XVII–XVIII ст. лексему *богъ* фіксують ще з антонімічним значенням 'ідол, кумир': Погане в Рымѣ збудували божницю Янусовѣ богови своєму фальшивому. XVII ст. *Гал.Н.н.* 3 [ІСУЯ: 115]; Вторый богъ Волосъ быдлчый. XVII ст. *Жит.Св.* 530 [Ibid.: 161]; Капище древного балвохвалского бога. XVIII ст. *Діар.Хан.* 22 [Ibid.: 53].

Пам'ятки різних жанрів спорадично фіксують іменники-композиції з препозитивним компонентом *бог-*:

- *богопріємць* (< *цсл.* богоприимць; гр. θεοδότης) [Бончев I: 55] '(про Симеона, який першим узяв на руки Ісуса Христа на сороковий день після його народження) богоприємць' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 145]; Слово и пророцтво Семиона старушка Богопріємца. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 135 [ІСУЯ: 112]. Див. у сучасній богослужбовій літературі: *Прав. Симеона Богопріємця й Анни пророциці* [МПР: 257].
- *богословець* (< *цсл.* богословьць) [Бончев I: 56]. Писемні джерела української мови документують це слово як багатозначне: 1. '(проповідник християнського вчення) богослов, теолог' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 147]; Сталася свѣтлость напервѣй разоумнаа: бытность аглѣскаа, яко о томъ згодне всѣ богословци повѣдають. XVII ст. *Транкв.Зерц.* 1 [ІСУЯ: 113]; То видишь ижъ тая хула на отпещшихъ во пустыню, или въ горы, не Златоустого естъ истинного Богословца, але бабяка и домолѣжня. XVII ст. *Арх.ЮЗР.* I, VII, 41–42 [Ibid.: 45]; Стни и фѣлїозофе и теологове и богословци. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 308 [Ibid.: 113]; Пишуть богословьци, ижъ то от толь оустануть блискавицѣ великіе. XVIII ст. *Ал.Тим.* 91 [Ibid.]; 2. '(титул євангелиста Йоана) богослов' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 147]; На памать стго Ивана Богословьца. XV ст. *Ип.* 552 [ІСУЯ: 113].

Оказіонально в досліджуваному словнику зафіксовано суфіксальний зменшено-пестливий варіант *Богонько* 'Бог, Богонько': Вашъ (католицький) то, а не нашъ богонько слабій естъ, бо часто погрѣбае папежа, а нашъ толко єдинъ кратъ бѣ погребень. XVIII ст. *Іер.Мих.* 280 [ІСУЯ: 112].

Слово *Богонько* реєструє словник Б. Грінченка [Гр. I: 81]. У сучасній українській мові його вживають у деяких діалектах, зокрема закарпатському: «Видіння зрячої води, або ж Дурний Іван стріляє, а Богонько кулі направляє» [Кешеля].

Водночас у текстах XVI–XVII ст. натрапляємо на запозичені синонімічні кореляти, зокрема грецизм *Адонай* (< гр. ἄδωναι) 'Господь' – Жид... ляменьт зачинаєт: овей, Адонай, бозе зивий. XVII ст. *Инт.* XVII, 84 [ІСУЯ: 8–9] та гебраїзм *Єгова* '(ім'я Бога в Старому Завіті) Єгова': Тое имя Єгова Богу самому принадлежить, абовѣмъ значит бытность вѣчную, то ест значит Бытного, Который пред всѣми вѣки сам пред себе ест. XVI ст. *Катех.* 32 [Ibid.: 166]; О то дни проходят, мовит Єгова, и взбужу Давидови поколѣне справедливое. XVI ст. *Катех.* 8 [Ibid.: 232]. Сьогодні ці найменування входять до реєстру спеціальних лексиконів [СДР: 18; 144].

¹² Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть... С. 229.

Як синонім до слова Богъ досліджувані джерела репрезентують церковно-слов'янське запозичення *Господь (Господь)* (< *цсл.* господь) ' (одне з імен Бога, введене у новий Заповіт Ісусом Христом) Господь' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII: 54]. У богослов'ї слово *Господь* має ширше тлумачення, зокрема «стало звичним іменем для означення божества Самого Бога Ізраїля. Новий завіт використовує це ім'я “Господь” у стислому значенні стосовно Отця, але також і стосовно Ісуса, що є новиною, визнаючи таким чином Його Самого Богом» [ККЦ: 113]. Див. у пам'ятках: Гди помози рабу своєму Юрью волковичю. 1350 *ЮРГр.* № 4 [ІСУЯ: 589]; О господь радуватися. 1599 *Ак.ЗР.* IV, 201 [Ibid.: 589]; А ижъ Господь нашъ безтѣлесный и сказъ неподлежный так тежъ з ненарушення тѣла нашого веселится и тѣшить. XVII ст. *Лѣств.* 24 [Ibid.: 70]; А за ваше здоровья Господа благаємо. XVIII ст. *Вірші Різdv.* 130 [Ibid.: 95].

Церковнослов'янське *Господь* входить до складу усталеного звороту *Христосъ Господь*: Всѣ абовѣмъ, якъ єдними устами, мовлять, же на словахъ побожности и на камені визнання... збудовалъ церковь свою Христосъ Господь. XVII ст. *Копист.Пал.* 349 [ІСУЯ: 3]; Якубъ Мелштынський, войскій мѣста Брезини... имя и звѣрхность собѣ Христа Господа приписалъ. XVII ст. *Крон.Полск.* 387 [Ibid.: 293].

Серед лексичних церковнослов'янських змін на означення Бога у староукраїнських пам'ятках, здебільша полемічних і науково-богословських творах, чисельна група лексем-комполітів із першим компонентом *все-*, що є калькою грецької *παν-* [ЕСУМ I: 433].

- *Вседержитель (Въседержитель, Вседержител)* (< *цсл.* вьседръжитель) ' (про Бога) Вседержитель' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 26]: Але велеславный вседержител истинный Бгъ, отворилъ двери млсрдія свого. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* (стдр.) 17 [ІСУЯ: 206]; Пыгане: Чему Ба зовемъ Въседержителем? Отповѣдь. Для двох причин. XVI ст. *Катех.* 13 [Ibid.: 726]; Хс вступилъ на нбса. сѣдит на правіци Ба Отца Вседержителя. XVII ст. *Кн. о Вѣрѣ* 52 [Ibid.: 343]. Церковно-обрядове значення слова *вседержитель* 'Бог' збережено до сьогодні [СУМ I: 763].
- *Всетворець* (< *цсл.* всетворецъ) ' (той, хто створив світ і все, що в ньому) Творець' [Бончев I: 117]: Цару всетворче, который ангелы... твои посылаеш. XVII ст. *Жив.Св.* 173-6 [ІСУЯ: 334]. Див. у спеціальних сучасних джерелах: *Для здійснення цих Таїнств потрібні: храм святий, або церква, що служить для Богослужбових зібрань вірних, вдячних Богові Всетворцеві, в Тройці Єдиному, для молитви, просвітлення й очищення від гріхів* [НВ].
- *Всевиदेць (Всевидец)* (< *цсл.* всевѣдецъ) ' (про Бога) (той, що все бачить) всевидець' [Бончев I: 112]: Всевидцу Богу хвалу дали. 1620 *Льв.Ставр.* 71 [ІСУЯ: 331]; Идет яко всевидец от Назарета Галилейскаго крестити са на Иердан. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 188 (*Тух.Рк.*) [Ibid.: 331]. Див. у сучасній богослужбовій літературі: *Бачив Всевидець Господь благу волю душі твоєї, блаженний Аганіте* [АПА].

Із препозитивним компонентом *все-* в українських різножанрових пам'ятках живається низка прикметників-епітетів, спрямованих на возвеличення, прославлення та шанування Бога як творця видимого і невидимого світу:

- *вседержачий* ' (про Бога) всевладний, всемогутній' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 25]: Вѣрую во ба отца вседержачего. XVI ст. *Катех.а.вызн.в.* 130 [ІСУЯ: 332];

- *вседобротливый* ‘(про Бога) всеблагий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 26]: За вседобротливого Бога промысломъ южь то щасливе скутокъ свій взяло. 1633 *Гол.П.М.* II, 21 [ІСУЯ: 332];
- *всемилостивый* (< *цсл.* вьсемилостивый) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, Богородицю) всемилоствивый’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Всемлствая владычице Бце. XV. *Ип.* 532 [ІСУЯ: 333]; О всемилоствивый Ісусе, якъ же естес за такъ короткий час так великий стался, который ес недавно так малесенький былъ. XVII ст. *Лѣств.* 48 [Ibid.: 333];
- *всемогий* (*всемогий*) (< *цсл.* вьсемогы) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Богъ всемогий. XVII ст. *Транкв.П.Мн.* 49 [ІСУЯ: 333]; Ты же всемогий (Боже). XVIII ст. *Клим.Вірші* 5 [Ibid.: 333];
- *всемогучий* ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Оць называється Всемогучий. XVII ст. *Гал.Гр.Розм.* 15–15-б [ІСУЯ: 333]; Отходить всемогучий Гсдь дла нечистого мужобойства Иродова научаючи нас не вдавати себе в небезпечѣнства доброволне. 1637 *Св.Калл.* 425 [Ibid.: 196];
- *всемогущий* (< *цсл.* всемогущий) [Бончев I: 114] ‘(про Бога, божу силу, ласку) всемогутній, всесильний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 29]: Богъ всемогущий, давца всего добра. 1594 *Ак.ЗР.* IV, 78 [ІСУЯ: 659]; (Бгъ) яко есть Всемогущий, має способи вспомагати насъ въ тихъ потребахъ нашихъ и ратувати. XVIII ст. *Науки парох.* 48 [Ibid.: 339];
- *всемудрый* (< *цсл.* всемоудрь) [Бончев I: 115] ‘(про Бога) дуже мудрий, всезнающий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 30]: Неба и земли всемудрый Спорадитель. XVII ст. *Гол.П.М.* II, 58 (*П.Мог.* 1634) [ІСУЯ: 333];
- *всесильный* (< *цсл.* вьсесильнь) [Бончев I: 116] ‘(про Бога) (який має необмежену владу, силу, вплив) всесильний, всемогутній’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 32]: Хвалячи всесильного бога. 1599 *Арх.ЮЗР.* I, XI, 153 [ІСУЯ: 334]; Противъ всесильному и премудрому Богу воюете. 1600 *Ак.ЗР.* IV, 227 [Ibid.: 334]; Чести и хвалы всесильного Бога належачих. 1633 *Арх.ЮЗР.* I, XII, 75 [Ibid.: 334];
- *всещедрый* (< *цсл.* вьсещедрь) [Бончев I: 117] ‘(про Бога) найщедріший’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 33]: Удаймося ж до того всещедрого... лѣкара. XVII ст. *Св.Реш.* 26 [Ibid.: 334].

Зауважмо, названі слова в українізованих формах здебільша вживають у сучасній богослужбово-обрядовій практиці: *Всемилостивий Боже мій* [МІР: 29]; *Боже... нас порятує від усякого лиха, бо Ти один Всесильний і Чоловіколюбець* [Ibid.: 341]; *Почуй нас, Милосердний і Всемогутній Боже* [Ibid.: 348]; *Всещедрий Боже, що Манасію визволив* [Ibid.: 351].

Деякі прикметники-епітети з компонентом *все-* входили до складу двокомпонентних стійких словосполучень, наприклад: *всевидимое око* ‘всевидюче (всевидюче) око’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 24]: Камо хочете оубѣжати или сокрытиса от всевидимаго ока моего. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 60 (*Біл.Рк.*) [ІСУЯ: 332]; *всевидачес око* ‘всевидюче (всевидюче) око’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 24]: Але всевидачєе Бозское Око... брьдкіи преступника на насъ вымыслы роспорошілъ. XVII ст. *Тр.постн.* 273 [ІСУЯ: 332]. Словник української мови словосполучення *всевидюче (всевидюче) око* фіксує з

ремаркою *поет.* – ‘про очі того, хто все бачить і знає’ [СУМ I: 763]. Порівняйте у спеціальних джерелах: *всевидюче око* – у християнстві – символ Бога Отця [СДР: 87–88].

У полемічній літературі спорадично натрапляємо на складний ад’єктив із першим компонентом *веле-* (< *vele-*, пов’язане з *вель-* (-jь) ‘великий’, спорідненим із *великий, вельми*), що вживається для підкреслення збільшеної ознаки [ЕСУМ I: 345], наприклад: *велеславный* ‘(про Бога) преславний, славетний’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 210]: Але велеславный вседержител истинный Бгъ, отворилъ двери млсрдя своего. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* (стдр.) 17 [СУЯ: 206].

Семантична калька з грецької *δεσλότης* [Бончев I: 78] – церковнослов’янізм *Владыка* (< *цсл.* *владыка*) ‘(про Бога, що має безмежну владу над світом) володар, повелитель’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 91]: Ннѣ влдоко ги иже обитаѣши въ вѣкы, которого очи въздвигнуты превышше аера. XVI ст. *Отп.кл.Остр.И.П.* 432 [СУЯ: 9]. Порівняйте ще підзначення: ‘(про Ісуса Христа) владыка’: Царіє зъ востока... дары принесосша: злато, ливанъ и смирну купно милость безмѣрну владычѣ. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 323 [СУЯ: 73].

Відзначу, що лексема *Владыка* була багатозначною. Крім вказаної семантики, функціонувала ще зі значенням ‘(титул духовних осіб високого чину) владыка’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 91]: На то послуши влдка Ларивунъ и кри(лошаны) перемышльскый. 1366 *ЮРГр.* № 6; Илья владыка Перемышлескый и Самборскый. 1422 *Ак.ЗР.* I, 45; А было при посвященю владычъ 4: 1. Авраамій владыка Смоленській. XVII ст. *Лит.Льв.* 247 [СУЯ: 266].

Семантику ‘володар, повелитель, Бог’ слово *владыка* зберегло тільки у спеціальній літературі: *Владыко Христе Боже, Ти, що страстями Своїми пристрасті мої зцілив і ранами Своїми мої рани вилікував!* [МПР: 42]; див. ще: [СУМ I: 701].

В історичному словнику зі семантикою ‘(про Бога) чоловіколюбець’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII: 241] раз фігурує складне слово *Душелюбець* (< *цсл.* *доушелюбець*) [Бончев I: 156]: Молитву крпку душелюбцу Богу о прощеніи греховъ Трояна цара сотвори. XVI ст. *Сп.прот.Лют.* 127 [СУЯ: 846].

У значенні ‘Бог; Той, що створив світ’ пам’ятки фіксують суфіксальне іменування *Творець* (< *цсл.* *творець*, що відповідає гр. *κτίστης*) [Бончев II: 222]: Нам тяжко и по доброй воли... послужити Творцу. XVII ст. *Єв.Реш.* 23 [СУЯ: 305]; Терніємь укоронованій у слупа тяжко бычованій за весь міръ Творецъ скараній. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 267 [Ibid.: 166]; Молѣте за мя грѣшнаго Творца неба моего, аби ми грѣха отпустил, вѣчного царства домѣстил. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 243 [Ibid.: 783].

Поняття ‘Творець; Бог’ репрезентують також лексико-словотвірні церковнослов’янізми з префіксом *со-*, що є синонімами до слова *Творець*. Наприклад: *Создатель* (< *цсл.* *сзъдатель*, що теж відповідає гр. *κτίστης*) [Бончев II: 180]: Богъ Создатель, рекше будовникъ. XVI ст. *О ед. вѣрѣ* 685 [СУЯ: 150]; *Сотворитель* (< *цсл.* *сътворитель*, що відповідає гр. *ὁ κτίσας*) [Бончев II: 188]: На тоє вси люде плакали, Богу сотворителю молилися, абы таковыхъ своеволниковъ вечно выгладити рачиль. 1603 *Кул.Мат.* I, 81 [СУЯ: 381]; Почнет еще блюзнити языком своимъ мерзким на самого Сотворителя нбсного. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 294 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 105]. Див. ще: *Створитель* – Створитель всего створена и Пань, который з нѣчого все штоколвекъ естъ, створилъ и в бытность привель. 1637

Св.Калл. 487 [ІСУЯ: 165]; Нѣмое и безрозумное створѣня честь и поклон своему створителю и Бгу отдавало. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 155 (*Сок.Рк.*) [Ibid.: 78].

Окрему групу становлять синонімічні іменування *Спаситель* і *Збавитель*, які втілюють семантику ‘(той, хто приносить рятунок від вічних мук) спаситель’. Назва *Спаситель* «об’єктивує Бога, який рятує свій народ чи окрему людину, а також світ і тіло Христа (Його церкву)»¹³.

Спаситель (< *цсл.* съспаситель, що відповідає гр. σωτήρ) [Бончев II: 192]: Самъ Предвѣчный Бгъ Спситель нашъ Ис Хс апеллаціѣ до себѣ, ани до Бга Отца и Дха стого не оставилъ. XVII ст. *Тит.* 322 (П.Мог.) [ІСУЯ: 27]; Спасител... розказав своим учеником привести двое быдлятк барзо pracowитых. XVII ст. *Єв.Реш.* 38 [Ibid.: 161]; Иоан... сыномъ громовым от самого Спсителя названный. XVII ст. *Жит. Св.* 477 б [Ibid.: 614]; [Епспъ] поступаетъ до оглядана Презенты и Инвестытуры данной Йереєви на тую Црковъ, которую Спаситель посьщает и визытуєть. XVIII ст. *Собр.Прип.* 62 [Ibid.: 249]; Вигаптовано златомъ изображеніе спасителя. XVIII ст. *Ризн.Соф.кн.* 32 [Ibid.: 381].

Збавитель (< *цсл.* избавитель, що відповідає гр. λυτρωτής) [Бончев I: 198]: Ласка и добротливость оказалась Збавителя нашего Бога. XVI ст. *Ист. о разб. Флор. соб.* 44 [ІСУЯ: 737]; Якобыся кождый з насъ могль... пна Збавителя в срдце свое приняти, вертепомъ и яслями себе спорядивши, якъ палаць дшу свою цнотами оббывши. XVII ст. *Бер.Вірші* 67 [Ibid.: 218]; Посполитого лѣкара и збавителя Іса Ха проводника предѣ себе беручи ку выналѣзку правды и абы простою мовою мова выпростоватиса могла. XVII ст. *О обр.* 191 [Ibid.: 436].

Як бачимо, номени *Спаситель* і *Збавитель* «стосуються здебільшого Ісуса Христа, який своєю смертю, воскресінням, вознесенням на небо втілює ідею спасіння людства, яка реалізується під час другого пришествя»¹⁴.

До цієї групи відносимо і слово *лѣкаръ*, що утворилося суфіксальним способом від праслов’янського *лѣкъ* ‘ліки, лікування’, *лѣчити* ‘лікувати’ [ЕСУМ III: 260]. Ця лексема стала стрижневим компонентом у перифрастичному словосполученні *Посполитий Лѣкаръ* ‘(про Ісуса Христа) Спаситель’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI: 129]: Посполитого лѣкара и збавителя Іса Ха проводника предѣ себе беручи ку выналѣзку правды и абы простою мовою мова выпростоватиса могла. XVII ст. *О обр.* 191 [ІСУЯ: 436]. Ганна Дидик-Меуш твердить, що «відповідно до вимог літератури бароко слова з розряду звичних назв відомих осіб чи явищ переходили до розряду образних, зокрема функціонували як перифрази, кожен із яких мав різний ступінь експресивності, а тому не ставав звичайним лексичним паралелізмом до усталених назв»¹⁵.

У староукраїнських пам’ятках різних стилів і жанрів виявлено низку іменувань на позначення Ісуса Христа – Сина Божого, зокрема такі: *Христось*, *Сынъ*, *Месія*, *Учитель*, *Панъ* тощо.

У церковному вжитку часто функціонує слово *Христось* (< гр. Χριστός ‘Христос, букв. помазаник’) [ЕСУМ VI: 209]. У спеціальній літературі відзначено, що «Христос – це грецький переклад єврейського слова “Месія”, що означає

¹³ Мацьків П. Концептосфера Бог... С. 38.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв: монографія. Львів, 2008. С. 73.

“Помазаний”. Це ймення стало власним іменем Ісуса тому, що Він досконало виконує Божественну місію, яку воно означає» [ККЦ: 110]. Див. у пам’ятках: Хсь... пришолю мощно въ адова мѣста в тую темность. 1489 *Чет.* 48 [ІСУЯ: 8]; Христось... повыгоняль нерадь поповскій и бичомъ выбиль. 1597 *Ак.ЗР.* IV, 164 [Ibid.: 94]; Церковъ свою Христось будовати обѣцуетъ. XVII ст. *Копист.Пал.* 340 [Ibid.: 149]; Христос воскрес, ба, правда, народився не дивуйтеса, п(анове), щом помилився. XVIII ст. *Укр.Р.Арх.* IX, 54 [Ibid.: 444]. Досліджуване слово виступає також у ролі стрижневого компонента у стійкій двочленній назві *Христось Спаситель*: Хрстось Спаситель право нове оустановляючи и оутверждаючи старе право видосконалиль такъ. XVIII ст. *Науки парох.* 79 [ІСУЯ: 390].

В українську мову через старослов’янську з грецької запозичено слово *Месія* (*Мессія*) (< гр. μεσσίας ‘помазаний’) [ЕСУМ III: 446]: Для чстости своєї вдовиной... Мессію дочекавши, очима своими оглядала. XVII ст. *Тр.П.М.* 924 [ІСУЯ: 199]; Месіє Правдивый Ісе до тебе в сей книзѣ моеї волаю. XVII ст. *Гал.М.Пр.* (пр.) 2; Христа Месію своего ганебне замордовали [жиди]. XVII ст. *Гал.М.Пр.* 46 [Ibid.: 597]; Жиды вѣдали, же часъ оуже приближивса пришествіа Мессіи. XVIII ст. *Науки парох.* 929 [Ibid.: 929].

Багатозначним є спільнослов’янське слово *Сынъ*, що збереглося у слов’янських мовах до сьогодні, яке в аналізованих джерелах виражає спеціальну сакральну семантику ‘Ісус Христос’: Оуздрат сна члскаго, а онъ идет на облацѣхъ. 1556–1561 *Єв.Пер.* 70 [ІСУЯ: 2]; Кгды благоизволи Бог отць... послати сна своего. XVII ст. *Єв.Реш.* 40 [Ibid.: 95]. Часто досліджувані пам’ятки фіксують й атрибутивні словосполучення: *Сынъ Божий* (*Божій*), *Божій Сынъ*; наприклад: Ку пониженью бозьства Сына Божого. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1065 [ІСУЯ: 116]; О великоутѣшний милый сыне Божій, женише мой сладчайший Христе. XVI ст. *П.П.* 60 [Ibid.: 209]; Презъ тебе Сыне Божій Агглове, небеса и земля створени, и всѣ бытности видимыи и невидимыи. XVII ст. *Транкв.П.Мн.* 24 [Ibid.: 165]; Коли онъ бжій снѣ, нехай собѣ в неби сидить, а воеватися з нами и пекломъ нехай не идетъ. XVIII ст. *Сл. о збур.п.* 158 [Ibid.: 284].

Приблизно з XVI ст. в українській мові на позначення Бога, Ісуса Христа, почали використовувати слово *Панъ*¹⁶, запозичене з польської (< п. pan) [ЕСУМ IV: 273]: Оно на свѣт к нам прійдет Пан богатый з неба, народится з оубогой двци, такъ треба. XVII ст. *Гал.Н.н.* 2 [ІСУЯ: 109]; Створитель всего створена и Панъ, который з нѣчого все штоколвекъ есть, створиль и в бытность привель. 1637 *Єв.Калл.* 487 [Ibid.: 165]; див. ще: *Панъ Небесный* – За бестіальское житіє карает пан нбсний. XVII ст. *Єв.Реш.* 25 [ІСУЯ: 86]. Зі семантикою ‘Господь’ слово *Пан* входить до реєстру словника за ред. Б. Грінченка [Гр. III: 91]. Із цим значенням лексема *Пан* функціонує у фольклорних українських текстах, зокрема у відомій коляді «Во Вифлеємі нині новина»: *Вже Херувими славу співають, Ангельські хори Пана витають.*

Ісус Христос був учителем, який проповідував і навчав у синагозі, храмі. Він став учителем нашої щоденної молитви. Лексема *Учитель* (арам. – ראבבאי, гр. – διδάσκαλος) [Бончев II: 269] «номінує духовного наставника, який відкриває людям

¹⁶ Зелінська О. Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 134.

Божу волю і приводить їх до пізнання істини»¹⁷. Див. у пам'ятках: Іюда рече: радуйся, учителю; а просто мовячи буд весел, пане. XVII ст. *Єв.Реш.* 191 [ІСУЯ: 222].

Чисельно в досліджуваних джерелах представлена лексеко-семантична група найменувань Богородиці, зокрема *Богомати*, *Богородителька*, *Богородица*, *Владычица*, *Госпожа*, *Дѣва*, *Мати*, *Панна*, *Цариця* тощо. Петро Мацьків зауважує, що «домінантним мотивом, який проглядається в Богородичних онімах, є мотив святості»¹⁸. Ганна Войтів відзначає, що все понятійне поле іменувань Богородиці «об'єднане семантичними компонентами 'та, хто народила Христа', 'обраниця Божа'»¹⁹.

На поняття 'та, хто народила Христа' у староукраїнських пам'ятках вказує спільнослов'янська лексема *Мати*, яка здебільша «виступає у ролі стрижевого компонента у стійких двочленних або тричленних назвах»²⁰, зокрема таких: *Божія (Божія) Мати*, *Марія Мати*, *Богородиця Мати Христова*, що відповідають гр. Μῆτρθεός 'Богоматір, Богородиця' [Бончев I: 269]; наприклад: Помолѣмся ся Прест. Бци Мтры Хвой сего ста си великости оуведенія стого. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 74 (Рк.Тесл.) [ІСУЯ: 209]; Маріє Мати всеможна не презри насъ. XVIII ст. *Богл.* 102 [Ibid.: 333]; Лечь незвалчонаа Валечница през барзо мало жолнѣровъ... барзо ихъ много позабіали, и оттола грекове, осмѣлившисьа и оувеселившисьа под Воєводою незвѣтаженою Бжією Мтрію, ихъ оуставичне потужне поражали. XVII ст. *Тр.постн.* 681 [Ibid.: 181]; Бжиа мати... чуды диеть. XVIII ст. *ЦАМ* № 475, 22 б [Ibid.: 722].

Могутність, сила, ласка і велич Матері Божої передається за допомогою складного прикметника-конкретизатора *всеможна*, що входить до тричленного словосполучення *Марія Мати всеможна*: Маріє Мати всеможна не презри насъ. XVIII ст. *Богл.* 102 [Ibid.: 333].

Абсолютний семантичний синонім до слова *мати* в досліджуваних джерелах – полонізм *матка* (< matka) [ЕСУМ III: 414] та словосполучення *Матка Божая*: Там знайдете дитятко повітоє, з маткою власною але отцѣмъ мнѣманымъ. XVII ст. *Бер.Вірші* 71 [ІСУЯ: 268]; Мтка Бжиа от вѣчныхъ мукъ менѣ пекелныхъ боронить. XVII ст. *Гал.Гр.Розм.* 4-б [Ibid.: 126]; Двѣ особѣ каждая... в манастыру своем... обоє горячо в службѣ Божой и Пречистой матки ег(д) тривали. XVII ст. *Рук.* № 0.4°86, 54 б [Ibid.: 582]; Мтка бжая ест скиния, то ест домъ бжій, бо в ней жыдло бжіє. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 72 (Рк.Тесл.) [Ibid.: 945].

Для найменування Божої Матері різножанрові твори староукраїнського періоду фіксують складні оніми з першим компонентом *бого-*. Церковнослов'янське запозичення, успадковане українською мовою, – *Богородица* (< цсл. богородица) 'Богородиця, Богомати', яке у старослов'янській з'явилося як калька з грецької Θεοτόκος [Бончев I: 56]; наприклад: Помолилса есмь боу і стоі бци. 1386 *ЮПГр.* № 17 [ІСУЯ: 112]; Рекла... бца великому Василю... оу видѣнии. 1489 *Чет.* 50 [Ibid.: 247]; Мѣсто названое Тервана ангелчикове гды взали и шарпали и запалили, в цркви образъ Престои Бци... стоаль. XVII ст. *Гал.Н.н.* 57 [Ibid.: 22]; Вмѣсто арки

¹⁷ Мацьків П. Концептосфера Бог... С. 42.

¹⁸ Там само. С. 147.

¹⁹ Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця» у Картотечі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. У *координатах мови: Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук*. Львів: ПАІС, 2016. С. 148.

²⁰ Там само.

тестаменту Пресвятая Богородица – заступница роду нашему. 1607 *Арх.ЮЗР*. I, XI, 319 [Ibid.: 32]; В королевствѣ Британскомъ еденъ млоденець кожного дна млился Пречистой Дѣвѣ Бци. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 492 [Ibid.: 141]; Видѣ стая Бца 12 муку архиепископскую, митрополитскую и епископскую, архимандритскую. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 137 (*Яр.Рк.*) [Ibid.: 35]; Богородица... малою дружиною своих в монастыру бивших воевниковъ оборонила. XVIII ст. *Вел.Сказ.* 129 [Ibid.: 284]. Свою обрядово-релігійну семантику досліджуване слово зберегло в сучасній українській літературній мові [СУМ I: 210] та церковній практиці.

Із значенням ‘Та, що народила Сина Божого’²¹ пам’ятки репрезентують ще такі лексеми-композиції: *Богородителка* ‘Богородиця, Богомати’: Мои ласкаве панове, братство честнаго храма Успенія Пречистыя Владичицы наша Богородителки. 1601 *Гол.П.М.* I, 158 [СУЯ: 112]; *Богомати* ‘Богомати, Богородиця’: к цркви бжой пречтой бгомтри на богомоле. 1376 *ЮРГр.* № 11 [СУЯ: 111]; А потом кладёмъ руку на живот, исповѣдуючи зѣстіе его [Ха] на землю, и в’ прчстѣмъ животѣ Бгоматере безсѣмное зачатіе. XVII ст. *О обр.* 69 [Ibid.: 927] тощо.

На позначення Богородиці в текстах староукраїнської доби вжито слово *Дѣва* та його похідні, зокрема субстантивовані прикметник *Дѣваа* і суфіксальний іменник *Дѣвица* (*Девица*), що відповідають грецькому *παρθένος* ‘діва, дівиця; молода жінка’ [ГРС: 955], які значення ‘Богородиця, Богомати’ розвинули підо впливом поняття ‘Чистота і непорочність’²². Лексема *Дѣва* та її похідні – це здебільша головні елементи різнокомпонентних найменувань, що поєднуються із прикметниками-конкретизаторами *пречистая, чистая, пресвятая* й антропонімом *Марія*, наприклад: Тотъ (Лоть) во единомъ безецномъ городѣ, а пречистая дѣва во всемъ мірѣ. 1693 *Дм.Рост.* 60 [СУЯ: 70]; Сімеонъ Првдний пророковаль о томъ, же боль якъ мѣчъ дшу Прчстой дѣвы мѣль проразити. XVII ст. *Гал.Н.н.* 12 [Ibid.: 121]; Невымовное пошанованье... дѣвѣ Маріи. XVII ст. *Єв.Реш.* 251 [Ibid.: 322]; Подъ престоломъ закріта золотими бляхами купина Пресвятой Дѣви. XVIII ст. *Пелгр. Ин.Вшш.* 45 [Ibid.: 106]; Вчера тебя дѣваа с плачемъ погребаетъ. XVII ст. *Вірші праздн.* 99 [Ibid.: 850]; Се Дваа въ чрѣвѣ зачнет и родить сна. XVII ст. *Гал.Н.н.* 5 [Ibid.]; Якои невинной зневаги и поношенія... прчстая дѣвая мати ха ба нашего приняла. XVII ст. *Єв.Реш.* 433 [Ibid.]; Пречистая Дѣвица Паламара... з вязеня и злої славы дивне вибавила. XVII ст. *Рук.* № 0.4°86, 54-б [Ibid.]; Призывай двцу Марію и моли, абы... справу твою у сына своего боронила. XVII ст. *Диал. о см.* 277 [Ibid.: 126]; Чста двіце, красна голубице: мліса за всѣхъ, Нбсна Црице. XVIII ст. *Клим.Вірші* 190 [Ibid.: 556].

Пам’ятка Четгя-Мінея 1489 р. – «один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів»²³, фіксує найменування *Владычица* (< *цсл.* владычица) ‘(про Матір Божу) Владичиця, Богородиця’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 93], що є калькою з грецької *δέσποινα* [Бончев I: 78]: Влдчца наша бца. 1489 *Чет.* 89 [СУЯ: 266] та *Госпожа* (< *цсл.* госпожда) ‘(про Богородицю) владычиця, повелителька’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII: 55]: Оузрель госпожою пречистою ажь єе

²¹ Дем’янець Ю. Семантика однокомпонентних образних номінацій святих в українській мовній картині світу. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Вип. 127. С. 235.

²² Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця»... С. 150.

²³ Німчук В. В. Українська Четгя 1489 року. Житомир, 2015. С. 3.

стая млсть молитса. 1489 *Чет.* 46 [ІСУЯ: 10]; Госпожа Бца. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 224 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 589]. Див. ще інші: *Цариця*: Чста двїце, кр́сна голуби́це: млїса за всѣхъ, Нбсна Цри́це. XVIII ст. *Клим.Вірші* 190 [Ibid.: 556]. Усі ці назви Богородиці «втілюють семантику величі, недосяжності, обраності, всемогутності, мудрості, милостивості»²⁴.

Пам'ятки XVII–XVIII ст. зі значенням «Та, що є втіленням величі»²⁵ фіксують полонізм *Панна*, який часто є стрижневою лексемою в іменнико-прикметниковій конструкції *Пречистая Панна*: Привернѣмса до чести славного Гетмана, которий опуствивши гмахи нбсныє, спуствилсьа на низкіє краини земніє, а вселїлсьа во живот Пречстои Панны, а ннѣ са рождает оу бидлѣчой стайнѣ. XVII ст. *Прол.* XVII, 85 [ІСУЯ: 1]; О Пречїстаа Пáнно, якъ мѡжешъ вѣтрвати, на окуртност мукъ сына як можешъ взирати. XVII ст. *Диал.Волк.* 56 [Ibid.: 465]; Радуйся Бце Дво обрадованная Мріє, то естъ веселїся Панно. XVIII ст. *Собр.Прип.* 100 [Ibid.: 222].

Після Богородиці християнська Церква визнає святими й шанує ангелів, звертаючись до них із проханням молитовного заступництва²⁶.

Калька з грецької у староукраїнській мові – лексема *ангель* (*аггелъ, ангол, анъгель*) (< *цсл.* анъгель, аггелъ; < *гр.* ἀγγελος) [ЕСУМ I: 72], яку зі значенням 'надприродна істота, вісник, виконавець волі Бога' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 104] фіксують різножанрові пам'ятки досліджуваної доби: От всѣхъ стыхъ ангель и от проркъ и апслъ. 1446 *Югр.* № 83; Англь господень на всѣк час при детати былъ. 1489 *Чет.* 17; Где уста оныє... абы слушне анъгельми Господа Вседержителя названи быти могли. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1097 [ІСУЯ: 22]; Аггль гнь сталь близко нихъ. 1556–1561 *Єв.Пер.* 28 [Ibid.: 100]; В ночи праве кгдамы (пастухи) звикле пильновали, аггль знагла гдесься взявши, тож стал над нами. XVII ст. *Бер.Вірші* 71 [Ibid.: 7]; Ангол... дхъ бо вѣмъ естъ скороходный яко быстрость блискавици и помыслу нашего. XVII ст. *Транкв.Зерц.* 2 [Ibid.: 162]; Тѣла стыхъ будут подобны аггломъ быстрою их. XVIII ст. *Пам.укр.м.* IV, 318 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.]. Окрім цього, в історичному словнику за редакцією Є. Тимченка лексему *ангель* засвідчено зі семантикою 'патрон, покровитель': Брегадиръ... своего целевровалъ ангела. 1722 *Дн.гетм.канц.* 24 [ІСУЯ: 22].

У сучасній українській літературній мові та богослужбовій практиці українських Церков нормативно є форма *ангел* [СУМ I: 44]. У перекладі Біблії І. Огієнка, зокрема в Соборному посланні святого апостола Юди, засвідчуємо фонетичний варіант *ангол* [Огієнко].

Варіант *аггелъ* інколи виступає головним у двочленному словосполученні *злий аггелъ*, яке вказує на негативну демонологічну семантику 'диявол, чорт' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 104]: Мѣль злий Аггелъ розмову в раю з першою родительскою нашою. XVII ст. *Рад.Ог.* 968 [ІСУЯ: 7].

Одноразово досліджуваний словник репрезентує зменшено-пестливу форму *ангеликъ* 'ангелик', характерну для народного мовлення: На рипидахъ... по обоихъ сторонамъ по два ангелики. 1741 *Ризн.Соф.кн.* 79 [ІСУЯ: 22].

²⁴ Войтів Г. Мовна репрезентація поняття «Богородиця»... С. 151.

²⁵ Дем'янець Ю. Семантика однокомпонентних образних номінацій святих... С. 236.

²⁶ Мирончук О. Я. Назви чинів святості... С. 43.

Через церковнослов'янське посередництво з грецької мови запозичено лексему *архангель* (*архаггелъ*) (< *цсл.* архаггелъ; < *гр.* ἀρχάγγελος) 'архангел' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 130]: Видок І. Архангелъ Михаилъ. Слншѣте, лежашнн во гробной яскнѣ. XVII ст. *Суд Бож.* 293 [ІСУЯ: 246]; Архаггелн грают, хорн вразѣ спѣвають: Хрнстось воскресѣ. XVIII ст. *Укр.-Р.Арх.* X, 287 [Ibid.: 327]; Архаггелн воспѣвають чстую панну... о которой здавна пророцн гадали. XVIII ст. *Рук.К.У.* № 21, к. 1-6 [Ibid.: 499]. У словннку за редакцією Б. Грнченка зареєстровано фонетнчний варіант *архангол* [Гр. І: 10], який у перекладі Біблїї (Соборне послання святого апостола Юдн) вкорнстав І. Огієнко: *І сам Архангол Михаилъ, коли сперечався з дняволом і говорнв про Мойсееве тіло* [Огієнко]. Норматнвнм для літературної мовн взагалї та церковної практикн зокрема вважають *архангел* [СУМ I: 64; ККЦ: 607].

Абсолютннй снномїм до слова архангель²⁷ – лексема грецького походження *архнстратнзь* (*архнстратнзь*) (< *цсл.* архнстратнзь < *гр.* ἀρχιστράτηγος) '(вождѣ небесннх сил, титул святнх Михаїла і Гаврїїла) архнстратнзь' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 136]: Рече к нему архнстратнзь Михаилъ. 1489 *Чет.* 12 б [ІСУЯ: 36]; Архнстратнзь Михаилъ ест справедлнвнм важнтелем справ нашнх, для тогѣ з вагами егѣ малюют. XVII ст. *Рад.Ог.* 408 [Ibid.: 174].

Із назв чннїв ангельської ерархїї староукраїнської пам'яткн у формї множинн фіксують такі: *Серафїмн* (< *цсл.* серафїмъ < *гр.* Σεραφίμ) [Бончев II: 155; ЕСУМ V: 215]: Иоаннъ Златоустый такъ мовнть в словѣ о серафїмехъ, где выкладаетъ виденїе ст. пррка Исаяїи. XVII ст. *О обр.* 203 [ІСУЯ: 245]; *Херувнмн* (< *цсл.* херувнмъ < *гр.* χερουβίμ) [Бончев II: 273; ЕСУМ VI: 171]: Росказаль Бг на опѣнах з розннх шѣлковъ и вѣлнъ оучннннн мнѣжество херувнмовъ. XVII ст. *О обр.* 2 [Ibid.: 295]; По завѣсахъ и опонахъ полно было видѣти херувнмовъ выображенѣе. XVII ст. *Дм.Рост.* 65 [Ibid.: 425]; Кштальтнне суть и пїенкнне херувнмове серафнмове и ннше гуфцн Агглскїе. XVII ст. *Рад.Ог.* 428 [Ibid.: 634].

Серед номенїв новозавїтннх святнх у дослїджуваннх пам'ятках засвїдчуємо слово *апостоль* (< *гр.* ἀπόστολος) '(учень Христа) апостоль' [ІСУЯ: 27]: От вѣх стнх ангель и от проркъ и апслъ. 1446 *Югр.* № 83 [Ibid.: 22]; Межн дванадесять особъ апостоловъ нашолся недобрый. XVI ст. *Кл.ц.н.* 242 [Ibid.: 674]; Петръ межн апостолами анѣ достоинствомъ анѣ владою не продкуеть. XVII ст. *Копнст.Пал.* 358 [Ibid.: 23]; Чомъ были церкви и царства, де проповѣдали святнн апостолы... и преподобннн отцн... теперъ бнрують языкъ поганннн. XVIII ст. *Поуч.Няг.* 13 [Ibid.: 90]. Окрїм цього, джерела фіксують лексему апостоль і з похїднм значенням '(церковна книга, що мїстнть «Дїяннн апостолїв» та їх «Послання») Апостоль' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 117]: Застали есмо оу стго спса на красном... евангелъе кованое, апостоль, половина прилога. 1429 *Югр.* № 63 [ІСУЯ: 27]. Із попереднього значення розвннулося похїдне – 'урнвок з книги «Апостоль», що прочнтується під час богослужннн'²⁸, напрнклад: Служба Божая скоро по оутрени с чнтанем Апостола и Евангелїи... была. XVII ст. *Стат.Полоцк.Бр.* 9 [Ibid.: 878].

Шляхом метафорнчного перенесення сакральної семантнкн '(учень Христа) апостоль' розвннулося церковнослов'янське слово *ученнкъ* (< *цсл.* оученнкъ) [Бончев II: 269] та український вїдповїдннк *учень* < *уцьнъ, похїдне вїд иїті [ЕСУМ

²⁷ Мирончук О. Я. Назвн чннїв святостї... С. 131.

²⁸ Там само. С. 53–54.

VI: 56]; див. у текстах: Оученицы в день соуботный колосы выминають роуками. 1556–1561 *Єв.Пер.* 35 [ІСУЯ: 414]; Спасител... розказав своим учеником привести двое быдلياتок барзо працовитых. XVII ст. *Єв.Реш.* 38 [Ibid.: 161]; Искали такого члвка, котрый бы выляшовал, де Хс. сам без оучениковъ и без людїй ночує. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 221 (Єв.Уч.) [Ibid.: 412]; Часу оного примусил Ис учнѣ своѣ абы вступили в лодь. 1637 *Єв.Калл.* 935 [Ibid.: 4]. Для сучасної української богослужбової літератури притаманна варіантність: *ученик – учень: Коли славні ученики умиванням ніг на вечері просвіщалися, тоді Юда... Тебе, Праведного Судю, продав* [МІР: 285]; *У відповідь на прохання Своїх учнів («Господи, навчи нас молитись»): Лк. 11, 1) Исус довіряє їм головну християнську молитву «Отче наш»* [ККЦ: 629].

Українські пам'ятки фіксують прикметник-епітет *верховный* (<цсл. врьховньъ) [Бончев I: 72], який за мотиваційною ознакою 'головний, верховний, перший' спрямований на возвеличення апостолів Петра і Павла: Верховный Апелъ и ученикъ хвъ Петръ стый. XVII ст. *Єв.Реш.* 19-6 [ІСУЯ: 219]; Стый Петръ... доступиль от Хрста, же... верховный, то естъ началнѣйшїй апостоломъ названъ естъ. XVIII ст. *Пам.укр.м.* III, 22 (*Лит.Рк.*) [Ibid.].

Часто в аналізованих текстах натрапляємо на субстантивований прикметник *святый* < *svęť [ЕСУМ V: 200], який, сполучаючись з іменами святих, вказує на значення 'святій; праведний, непорочний': Тоє селищю къ церкви ль слушало къ святому Михаилу, аль пакъ нашо было поданье. 1486 *Ак.ЗР.* I, 106 [ІСУЯ: 20]; Стый Тихонъ был з родичовъ ач убогих, але благочестивих. XVII ст. *Жит.Св.* 436-6 [Ibid.: 43]; Стаа Фебла два и мчница оумерлуо матку свою балвохвалку млтвами своїми воскресила. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 486 [Ibid.: 53]; Святый Романъ кондакъ пѣль на амбонѣ. XVIII ст. *Пелгр.Ип.Виш.* 18 [Ibid.: 21].

Калькою з грецької *αρχιερεῦς* є суфіксальний церковнослов'янізм *святитель* [Бончев II: 150] – «новозавітний святий чоловічої статі з вищого духовенства (патріарх (новозавітний), митрополит, архієпископ і єпископ), який своїм святим життям і праведним пастирством здійснили промисел Божий про Церкву на її шляху до Царства Небесного, не зазнав мук за віру і помер власною смертю». Слово *святитель* теж вживається з конкретними іменами: Пошгло на анѣбонъ святителя Христова Николая чотири золотии. 1733 *Кн. Цеху Кол.* 4 [ІСУЯ: 22]; До раки стителя Христова Михайла с лица придѣлана среброчеканая бляха, в которой вѣсу сребра фунтовъ 8 с наддачею. XVIII ст. *РКПЛ* 16 [Ibid.: 106].

У пам'ятках староукраїнської доби на позначення попередника Ісуса Христа – Івана Предтечі – засвідчено суфіксальну лексему *креститель* < цсл. крьститель, яку дослідники вважають семантичною калькою з грецької *βαπτιστής* [Бончев I: 244]: Веселачїса отправовалъ послушанїє Іоанъ Крститель. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 57 [ІСУЯ: 222]; Платонъ, славный оный монахъ Студитскїй, явне царевї грѣх якъ Іоанъ Креститель, выметаль. XVII ст. *Копист.Пал.* 652 [Ibid.: 414]; Іоаннъ Креститель... сукню носївъ на собѣ з острої велблудовъ шерсти. XVIII ст. *Науки парох.* 125 [Ibid.: 205]. Зауважу, що в різножанрових творах досліджуваного періоду спостерігаємо появу похідних значень слова *креститель*: '(назва церковного свята; також календарна дата – 7 липня) Рїздво святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 20 січня) Собор святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 11 вересня) Усікновення

голови святого Івана Хрестителя' [СУМ16–17 XV: 95]. Новоукраїнський словник фіксує варіант *хреститель* [Гр. IV: 413], що став нормативним у сучасній українській літературній мові [СУМ XI: 140].

Ще досліджувані джерела репрезентують церковнослов'янське слово *предтеча* 'попередник' (< *цсл.* прѣдътеча 'той, що біжить попереду' – калька з грецької πρῶδρομος 'предтеча; той, що біжить попереду') [ЕСУМ IV: 560], яке є епітетом на Івана Хрестителя: Вазиль Иродъ стого Иоанна предтечу за правду. XVII ст. (*Рад.Ог.* 383) [СУЯ: 496]; Иоана Предтечу... породила, свѣтилника свѣту и деннищу слнцу. XVIII ст. *Пам.укр.м.* II, 69 (Рк.Тесл.) [Ibid.: 693]. Сьогодні це слово кваліфікують як книжне, урочисте, застаріле [СУМ VII: 531].

Часто зі сакральною семантикою різножанрові пам'ятки української мови фіксують лексеми з коренем *мук-*, який є основною значущою частиною базового слова *мука* 'мука' [ЕСУМ III: 531].

Зі значенням 'мученик' вжито суфіксальний церковнослов'янськ *мученикъ* (< *цсл.* моученикъ; відповідає гр. μάρτυς) [Бончев I: 287], що первісно означав і буквально перекладається як 'свідок'; згодом цим словом почали позначати тих, хто засвідчив свою християнську віру мученицькою смертю за неї²⁹. Див. у текстах: И от всѣх мчнкъ и прпбных и бгносных отцъ антонія и ѳеодсія печерьских. 1446 *ЮРГр.* № 83 [СУЯ: 112]; А на святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба по десяти копъ грошей, на вѣчистую пам'ять. 1506 *Ак.ЗР.* I, 170 [Ibid.: 492]; Видѣли чудо преславное, иж тѣла стых мчнкъ жадной близнѣ не мили але цѣли. XVII ст. *Жит.Св.* 229 [Ibid.: 100]; Которого то великого мчнка добре пред тымъ часом незбожний староста Вринга, за панована на Всиходѣ кесара Максиміна замордовалъ. XVII ст. *Тр.постн.* 274 [Ibid.: 347]. Оказіонально в досліджуваному лексиконі трапляється його родовий корелят мученица (< *цсл.* моученица) [Бончев I: 287] 'мучениця': Стаа Фекла два и мчница оумерлуу матку свою балвохвалку мливами своїми во-скресила. XVII ст. *Гал.Кл.Раз.* 486 [СУЯ: 53]. Сучасні форми *мученик* і *мучениця* загальноновживані [СУМ IV: 833].

Лексичний церковнослов'янськ в українській мові – складне слово *первомученькъ* (< *цсл.* прьвомоучьникъ; відповідає гр. πρωτομάρτυς, утвореному від прῶτος 'перший (за місцем, часом, гідністю); головний, важливий, знатний' та μάρτυς 'свідок', також 'мученик') [Бончев I: 287; Мирончук 2014: 96], на яке спорадично натрапляємо в тексті XVIII ст.: До престоловъ же стго Первомчнка Стефана і Иоана Бгослова антипеды верхній и боковій без мохровъ. XVIII ст. *РКПЛ* 17 [СУЯ: 117].

Із препозитивним компонентом *велико-* матеріали історичного словника фіксують словоформу *великомученица* (< *цсл.* великомоучьница; відповідає гр. μεγαλομάρτυς 'великомучениця') [Бончев I: 70]; Прикладано блахи желѣзные распаленые до боковъ стои великомчницы Варвары. XVII ст. *Рад.Ог.* 671 [СУЯ: 106]; До которого столпика главу втяти стой великомученицѣ Скатеринѣ. 1704 *Путн.Іер.* 5-б [Ibid.: 354].

Пам'ятки засвідчують активне використання й інших різних за структурою назв, пов'язаних із християнськими святими, зокрема:

- *пророкъ* < *цсл.* пророкъ 'пророк', калька гр. προφήτης [ЕСУМ IV: 600–601]; От всѣх стых ангель и от проркъ и апсль. 1446 *Югр.* № 83 [СУЯ: 22];

²⁹ Мирончук О. Я. Назви чинів святості... С. 61.

Докладаючи тыжь того проркъ... иже тоє новорожденное отрѣча которое имаеть иже тоє мѣти боур'боу або вал'коу с тыми невидимы(ми) врагы нашими. XVI ст. *Отч.Пер.Полт.* 76 [Ibid.: 155]; Манасія... великого пророка Исаію деревяною пилоу вдоль роспиловати казалъ. 1637 *Єв.Калл.* 848 [Ibid.: 199]; Пророки вшит'ки выгубила, тылко сѧ зостал пророк Іліа, але и того гладала... и хотѣла погубити. XVIII ст. *Пам.укр.м.* I, 297 (*Рк.Тесл.*) [Ibid.: 532];

- *чудотворець* < *цсл.* чоудотворьць, калька гр. θαυματουργία 'чудотворець' [Бончев II: 338]. Лексема вживається як епітет на св. Миколая: А записаль єсми тыи вси верхуписанныи рѣчи великому архирѣю чудотворцу Христову Николе Пустынскому монастырю вѣчно и непорушно. 1512 *Арх.ЮЗР.* I, VI, 17 [ІСУЯ: 219–220]; Чудотворець великій Никола тѣло своє перенесено быти допустиль... зь одного... презь погань спустошеного гмаху до гмаху другого оть поганской руки недоткненого. XVII ст. *Копист.Пал.* 894 [Ibid.: 533]; О Николає чудотворче и всѣхъ врагов наших борче. XVIII ст. *Укр.-Р. Арх.* IX, 178 [Ibid.: 124];
- *первопрестолникъ* < *цсл.* прьвопрѣстольникъ, калька гр. πρωτόθρονος 'першопрестольний' [Бончев II: 14]: Не маємъ тепер дванадцати первопрестолниковъ альбо патриарховъ, яко было дванадцать апостоловъ. XVI ст. *Отп.И.П.кл.Остр.* 1087 [ІСУЯ: 674] тощо.

Проведений аналіз на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка свідчить, що до складу лексико-семантичної групи «назви, пов'язані з Божими Особами, святими, ангелами», входять слова, запозичені із грецької (через церковнослов'янське посередництво) та церковнослов'янської мов. Окремі церковнослов'янські найменування виникали як семантичні кальки до грецизмів. Досліджувана лексика зафіксована майже в усіх жанрах української мови XIV–XVIII ст. Для деяких слів, що вказують на Божі Особи, святих, ангелів, характерна багатозначність і синонімія. Загалом усі розглянуті слова збережено до сьогодні в українській літературній мові та в церковній практиці.

ДЖЕРЕЛА

АПА – Акафіст преподобному Агапіту, лікарю Печерському. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/molytvy/akafistnyk-tom-ii/akafist-prepodobnomu-ahapitu-likaryu-pecherskomu> (дата звернення 21.02.2019).

Гр. – Словарь української мови / збір. Б. Грінченко. Київ, 1907. Т. I–IV.

ГРС – Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. Москва, 1991. 1370 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7-ми т. / за ред. О. Мельничука. Київ, 1982–2012. Т. I–VI.

ІСУЯ – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. Вип. 1–2.

Бончев – Бончев А. Речник на църковнославянски език / науч. ред. Боряна Христова. София: Нар. библ. Св.Св. Кирил и Методий, 2002. Т. I; 2012. Т. II.

Кешеля – Кешеля Д. Видіння зрячої води, або ж Дурний Іван стріляє, а Богонько кулі направляє: книга друга. *Дзвін*. Львів, 2003. № 5–6. С. 28–60.

ККЦ – Катехизм Католицької Церкви. Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002 р. Б. 772 с.

ЛП – Ігнатівич О. Літературні портрети. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. 120 с.

МПР – З вірою і любов'ю. Молитовник православної родини з Псалтирем. Харків; Київ; Львів: «Святогорець», 2007. 573 с.

НВ – Навчальні відомості. Святі Таїнства, святий храм, священник, чинники й речі, необхідні для Святої Євхаристії. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/bohosluzhbovi-knyzhky/sluzhebnyk/navchalni-vidomosti> (дата звернення 21.02.2019).

Огієнко – Огієнко І. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. URL: http://www.truechristianity.info/ua/bible/jude_ua.php (дата звернення 1.03.2019).

ПЗСУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит / гол. ред. Л. Гумецька. Київ, 1964. 189 с.

СДР – Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. 558 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. / гол. ред. І. Білодід. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.

СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2-х т. / відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

REFERENCES

1. Bibla, S. V. (1997). *Skład, struktura i shliakhy formuvannia ukrainskoi tserkovnoi terminolohii (nazvy tserkovnykh chyniv ta posad)* [Composition, Sources and Ways of Formation of the Ukrainian church Terminology (the names of church ranks and posts)] (*Candidate's thesis*) Kyiv. [in Ukrainian].
2. Demianets, Yu. (2014). Semantyka odnokomponentnykh obraznykh nominatsii sviatykh v ukrainskii movnii kartyni svitu. *Naukovi zapysky. Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 127, 232–237 [in Ukrainian].
3. Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medytsyna. Istoriia nazv*. Lviv [in Ukrainian].
4. Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk*. Lviv [in Ukrainian].
5. Krovvytska, O. (2005). *Ukrainska leksykohrafiia: teoriia i praktyka*. Lviv [in Ukrainian].
6. Matskiv, P. (2007). *Kontseptosfera Boh v ukrainskomu movnomu prostori*. (S. Ya. Yarmolenko, Ed.). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].
7. Myronchuk, O. (2014). *Nazvy chyniv sviatosti v istorii relihiinoho styliu ukrainskoi movy* [Ranks of holiness names in the history of the religious style of the Ukrainian language] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

8. Nimchuk, V. V. (1992). *Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Nimchuk, V.V. (2015). *Ukrainska Chetia 1489 roku*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
10. Osinchuk, Yu.V. (2009). *Istoriia ukrainskoi bohosluzhbovo-obriadovoi leksyky* (V. V. Nimchuk, Ed.). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].
11. Puriaieva, N. V. (2001). *Formuvannia ukrainskoi tserkovno-obriadovoi terminolohii (nazvy bohosluzhbovykh predmetiv)* [Forming of Ukrainian Church-Ceremonial Terminology (Names of Liturgical Objects)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
12. Puriaieva, N. V. (2016). *Leksyka bohosluzhbovykh perekladiv za redaktsiieiu mytropolyta Yosypa Slipoho u svitli skopos-teorii. Slovo u Slovian. Wpływ języków sąsiadujących na rozwój języka ukraińskiogo. Studia leksykalne (Anna Budziak, Wiktoria Hoisak, Eds.)*. Kraków: Skriptum [in Ukrainian].
13. Pyshna, N. I. (2016). *Nazvy pisnespiviv v ukrainskii movi: synkhronno-diakhronnyi aspekt* [Names of chants in the Ukrainian language: synchronic and diachronic aspect]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
14. Piddubna, N. V. (2000). *Formuvannia nomenklatury nazv relihiinykh sporud v ukrainskii movi* [The formation of the nomenclature of religious buildings names in the Ukrainian language]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
15. Voitiv, H. (2018). *Movna reprezentatsiia poniattia «Bohorodytsia» u Kartotetsi Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. U koordynatakh movy: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Lidii Kots-Hryhorchuk*, 146–158 [in Ukrainian].
16. Vorona, I. I. (2014). *Funktsionuvannia tserkovno-relihiinykh terminiv-synonimiv v ukrainskykh bohosluzhbovykh tekstakh* [The functioning of the church and religious terms-synonyms in the Ukrainian liturgical texts]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
17. Zelinska, O. Yu. (2013). *Ukrainska barokova propovid: movnyi svit i kulturni vytoky. (M. Ya. Pliushch, Ed.)*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Yurii OSINCHUK

A VOCABULARY FOR MARKING GOD'S PEOPLE, SAINTS AND ANGELS IN THE UKRAINIAN HISTORICAL DICTIONARY EDITED BY YEVHEN TYMCHENKO

In the article, based on the material of the multi-genre Ukrainian monuments of the writing of different styles of the 14–18 centuries, included in the database of the sources “Mapping of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language”, edited by Ye. Tymchenko was studied religious vocabulary in the diachronic aspect, in particular, the lexical-semantic group of words and derivatives from the formations expressing the concept of “God’s people, saints, angels”. The illustrative material of the dictionary represents various thematic groups of religious vocabulary: the names of performers and members of the liturgy; the names of liturgical objects, their varieties, and parts; the names of liturgies; the names of ceremonies; Christian rites, their varieties and parts; the names of the temple and its parts, etc. The studied vocabulary is captured by almost all genres of the Ukrainian language of the XIV–XVIII

centuries, in particular, acts, judicial documents, wills, charters, chronicles, works of confessional, polemic and fiction literature, liturgical literature, epistolary legacy, etc.

The article focuses on the etymological analysis of religious names, which mainly consisted of determining their semantic etymon. It is established that genetically the words of the studied lexical-semantic group are not homogeneous, because it consists of lexemes of different origins, in particular borrowings from the Greek, Church Slavonic, Polish language, etc. Some Church Slavonic names emerged as semantic tracings to Greek words.

It has been discovered that some of the lexemes under study often serve as the core components of various binomial or threefold stable and lexicalized word combinations.

Polysemy, synonymy, and antonymy are typical for certain words indicating God's personality, saints, and angels.

It has been established that mostly all the words considered have been preserved until today in the Ukrainian literary language and church-liturgical practice.

Keywords: historical dictionary, the monuments of writing, semantics, phrase, Church Slavonic language.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. Ідеї соборності та самостійності в українському молодіжному середовищі Галичини наприкінці XIX – початку XX століття.	3
Фіногенов Олег. «Ліонський сюжет» (1924) у діяльності Західноукраїнського товариства Ліги Націй.	16
Стасюк Олександра. Роль рад депутатів трудящих у процесі радянізації Західних областей УРСР (1939–1941)	26
Лук'янченко Світлана. Агропромисловий комплекс Рівненської області в першій половині 1960-х років	38
До 100-річчя ЗУНР.	46
Дацків Ігор. Діяльність зовнішньополітичної служби Західноукраїнської Народної Республіки в 1918–1923 роках	46
Королько Андрій. Становлення і функціонування органів української влади на Снятинщині періоду ЗУНР (1918–1919)	54
Пірко Марія. Видавничі проекти державного секретаріату ЗУНР	79
Ткачук Павло, Кривизюк Леонід. Участь польових духівників у життєдіяльності збройних сил ЗУНР.	88
Пагіря Олександр. ЗУНР і національно-визвольний рух на Закарпатті в 1918–1919 роках.	100
Воєнна історія	127
Ткачук Андрій. Політика безпеки в коаліційній угоді депутатських фракцій у Верховній раді України V скликання	127
Попко Сергій. Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001–2004 роки: пріоритети та завдання у контексті євроатлантичної інтеграції.	137
Постаті	145
Сова Андрій. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові	145
Патер Іван. Суспільно-політичні процеси в Галичині 1919–1920 року в оцінці Євгена Чикаленка (за матеріалами «Щоденника»)	156
Соляр Ігор. Дмитро Левицький у визвольних змаганнях українців у 1914–1923 роках.	170

Середюк Марія. Громадсько-політична діяльність Володимира Целевича в роки національно-визвольних змагань (1918–1923)	181
Каменцев Денис. «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки...»: роль Володимира Сальського в організації української військової еміграції (1921–1940)	190
Кравець Наталія. Національно-культурна діяльність Василя Проходи в таборах військовополонених у роки Першої світової війни	203

МОВОЗНАВСТВО

Осінчук Юрій. Лексика на позначення Божих Осіб, святих і ангелів в українському історичному словнику за редакцією Євгена Тимченка.	213
Bahniuk Nataliya. Researching written monuments in the context of changing scientific paradigms	233
Черевко Ірина. Здобутки української діалектної фразеології ХХІ століття	240

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Гаврилів Тимофій. Ідентичнісні імплікації: «З країни рижу та опію» Софії Яблонської-Уден	251
Когут Софія. Видавничі стратегії Михайла Рудницького міжвоєнного періоду: ідеї, проекти, перспективи	267
Ругар Христина. Мандрівка до (своєї) пам'яті: міжвоєнний Львів і Львів у часі Другої світової війни в сучасному українському тексті (на матеріалі романів «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко й «Танго смерті» Юрія Винничука)	278

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Лановик Мар'яна. [Рец.]: «Пов'язати розгублені кінці життя і мистецтва» [на]: Мочернюк Н. Поза контекстом: Інтермедіальні стратегії літературної творчості українських письменників-художників міжвоєнної: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2018. 392 с. + 16 кольор. вкл.	286
Романюк Михайло. [Рец. на]: Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / за наук. ред. Євгена Приступи. Львів: ЛДУФК, Априорі, 2017. 232 с.	295
Yastremska Tetiana. Dialectological studies: history, topics, structure.	300